

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОРІВНЕВИХ СИСТЕМ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано сучасні європейські пенсійні системи, визначено структуру і функції багаторівневих систем пенсійного забезпечення. Розкрито особливості національної пенсійної системи, що зумовлені переходом до принципу багаторівневості у пенсійному забезпеченні. Визначено вплив реформування пенсійної системи на сферу соціально-економічних відносин в Україні. Обґрунтовано необхідність подальшого реформування, наголошується на важливості використання європейського досвіду пенсійного забезпечення в Україні.

Ключові слова: пенсійна система, демографічна ситуація, пенсійна реформа, солідарна система, накопичувальний принцип.

В статье проанализированы современные европейские пенсионные системы, определена структура и функции многоуровневых систем пенсионного обеспечения. Раскрыты особенности национальной пенсионной системы, обусловленные переходом к принципу многоуровневости в пенсионном обеспечении. Определено влияние реформирования пенсионной системы на сферу социально-экономических отношений в Украине. Обоснована необходимость дальнейшего реформирования, отмечается важность использования европейского опыта пенсионного обеспечения в Украине.

Ключевые слова: пенсионная система, демографическая ситуация, пенсионная реформа, солидарная система, накопительный принцип.

The article analyzes modern European pension systems. The structure and functions of multilevel pension systems are determined. Specific features of the national pension system are considered. The impact of pension reform in the sphere of socio-economic relations in Ukraine is determined also. Authors grounded the necessity of further reformation.

Key words: pension system, demographic situation, pension reform, pay-as-you-go, story principle.

Вступ. Пенсійне забезпечення є одним з найбільш важливих компонентів системи соціального захисту. За даними ООН кількість людей у віці старше 60 років щорічно збільшується і вже сьогодні у більшості європейських країн частка пенсіонерів перевищує 20 %, в Україні пенсію за віком отримують більш ніж 13,8 млн осіб [1].

Тривалий час пенсійне забезпечення в Україні здійснювалось за рахунок коштів державних і суспільних фондів, а механізм пенсійного забезпечення базувався на принципі солідарності поколінь, сутність якого полягає у тому, що

пенсійні виплати забезпечуються поточними відрахуваннями із заробітної плати. Існування такого механізму пенсійних виплат сприяло в минулому формуванню ставлення до пенсій як до виплат аліментарного характеру.

Пенсійна реформа, що триває нині в Україні зумовлена, головним чином, погіршенням демографічної ситуації, що унеможливило повноцінне фінансування Пенсійного фонду на засадах солідарності поколінь, оскільки задля ефективності функціонування солідарної пенсійної системи має забезпечуватись пропорція між чисельністю платників внесків та

пенсіонерів не менш як 3 до 1 [2], сьогодні в Україні це співвідношення становить 1,25.

Попередній аналіз свідчить, що однією з причин поточного кризового стану пенсійної системи України є низький рівень участі населення у недержавному пенсійному забезпеченні, ігнорування значущості переходу до принципу страхування, і відповідно низький рівень використання можливостей багаторівневої пенсійної системи для фінансового забезпечення у пенсійному віці, що значно знижує ефективність реформи. Отже, гіпотеза, базується на припущенні, що ефективність реформування пенсійної системи значною мірою залежить від адаптації населення до багаторівневої системи пенсійного забезпечення, яка полягає, головним чином, в зміні ставлення до процесу накопичення пенсійного капіталу.

Огляд останніх публікацій. В останні роки пенсійна система в Україні є постійним предметом дискусій науковців. Питання реформування пенсійної системи висвітлені в працях І.Ф. Гнибіденко [3], В.А. Зеленко [4], С.А. Мельнікова [5] та інших. Зокрема, приділяється значна увага особливостям реформування пенсійного забезпечення в Україні, аналізу європейських пенсійних систем, питанням інформаційного забезпечення системи пенсійного страхування.

Разом із тим, пенсійна реформа триває і її ефективність багато в чому залежить від можливостей коригування кроків, направлених на реформування в залежності від зміни соціально-економічної ситуації в країні.

Метою статті є наукове обґрунтування напрямків подальшого реформування пенсійної системи України з урахуванням досвіду функціонування багаторівневих систем пенсійного забезпечення в провідних європейських країнах.

Слід зазначити, що в практиці пенсійного забезпечення європейських країн не існує

універсального підходу до побудови національної пенсійної системи, тому кожна пенсійна система має певні особливості, зумовлені специфікою соціально-економічного життя країни. Разом із тим, кожен пенсійну систему можливо охарактеризувати за структурою пенсійної системи; роллю приватного сектору у пенсійному забезпеченні; цільовим коефіцієнтом заміщення (співвідношенням середньої пенсії до середньої заробітної плати). Для характеристики пенсійних систем країн ЄС проаналізуємо досвід Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, оскільки дані країни є найбільшими європейськими країнами за чисельністю населення і формують більше половини загальної чисельності населення країн ЄС.

Для Великобританії характерна трирівнева пенсійна система: перший і другий рівень складають державну систему пенсійного забезпечення, третій реалізовано у вигляді недержавного компоненту. Базові пенсії в державному секторі доповнено пенсіями, що нараховуються за прогресивною схемою. У Франції державне пенсійне забезпечення доповнено обов'язковим недержавним сектором, існує можливість добровільної участі у недержавних пенсійних програмах. В стані реформування перебувають пенсійні системи Німеччини та Італії, в основі пенсійного забезпечення країн – розподільчий принцип, відбувається посилення значення накопичувального принципу і недержавного сектору. Разом із тим, в Німеччині значного поширення набули професійні пенсійні програми.

Рівень життя пенсіонерів можливо оцінити за показником рівня чистого пенсійного доходу, що визначається як відсоток від чистого середнього заробітку. Для індивідуального заробітку, що дорівнює середньому, визначається як коефіцієнт заміщення. Результати пенсійного моделювання для різного рівня індивідуального заробітку представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівень чистого пенсійного доходу, %

Країна	Індивідуальний заробіток відносно середнього					
	0,5	0,75	1,0	1,5	2	2,5
Великобританія	43,6	44,8	47,6	55,1	56,3	56,3
Франція	55,5	55,5	65,0	84,3	102,6	120,1
Німеччина	37,0	53,8	71,8	107,7	117,8	117,8
Італія	49,1	69,3	88,8	125,2	159,7	192,0

Складено за даними [6].

В даному випадку враховано лише систему обов'язкових пенсій, отже, показник також характеризує рівень потреби в індивідуальному пенсійному забезпеченні для працівників, що відрізняються за рівнем заробітку протягом життя. Таким чином, найбільшою є необхідність у використанні індивідуальних пенсійних програм пенсійного забезпечення у Великобританії, оскільки держава в середньому забезпечує лише 47,6 % пенсійного доходу, разом із тим, в Італії діє потужна обов'язкова система пенсійного забезпечення, що дозволяє громадянам обмежити власну участь в індивідуальних пенсійних програмах.

Варто відзначити, що найбільш значущим у реформуванні пенсійної системи України стало прийняття в 2003 році нових законів, які регулюють сферу пенсійного забезпечення. Відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [7] здійснено перехід до трирівневої пенсійної системи з посиленням значення страхових принципів, що наблизило структуру пенсійної системи України до досвіду провідних європейських країн, в яких багаторівневі системи пенсійного забезпечення використовуються вже тривалий період. Хоча процес пенсійного

реформування в Україні знаходиться на початковому етапі, проте, принципові зміни торкнулися всієї системи пенсійного забезпечення: трансформовано солідарну систему, закладено правові основи для розвитку накопичуваного компоненту, регламентовано сферу недержавного пенсійного забезпечення.

Отже, структура пенсійної системи України є подібною до сучасних європейських пенсійних систем. Основними є три елементи пенсійної системи, що в певних модифікаціях зустрічаються також у практиці пенсійного забезпечення більшості європейських країн. Перший рівень –

розподільчі схеми, що забезпечують прожитковий мінімум для пенсіонерів. Другий рівень здійснюється за принципом страхування і має гарантувати особі пенсійний дохід, що відповідає предпенсійному рівню заробітку. Третій рівень дає можливість кожному мати необмежений розмір пенсії і визначається виключно індивідуальними фінансовими можливостями.

Отже, в європейських і в національній пенсійній системі представлені як розподільчі, так і орієнтовані на прибуток схеми, створено можливість добровільної участі у недержавних пенсійних програмах (рис. 1).

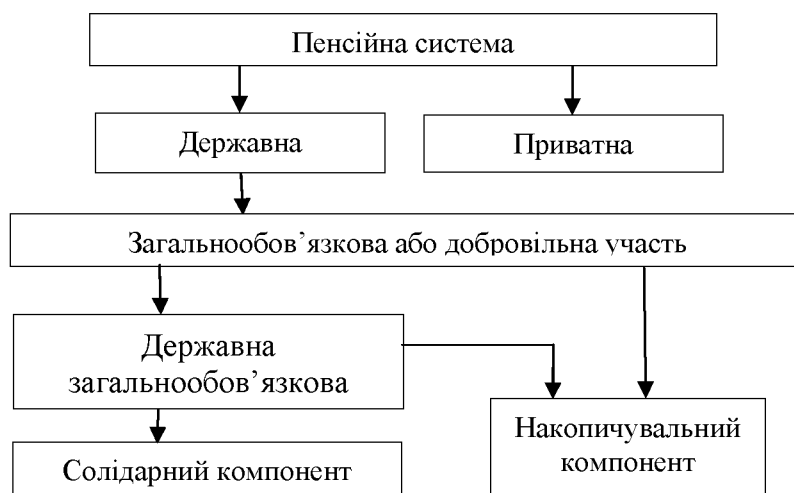
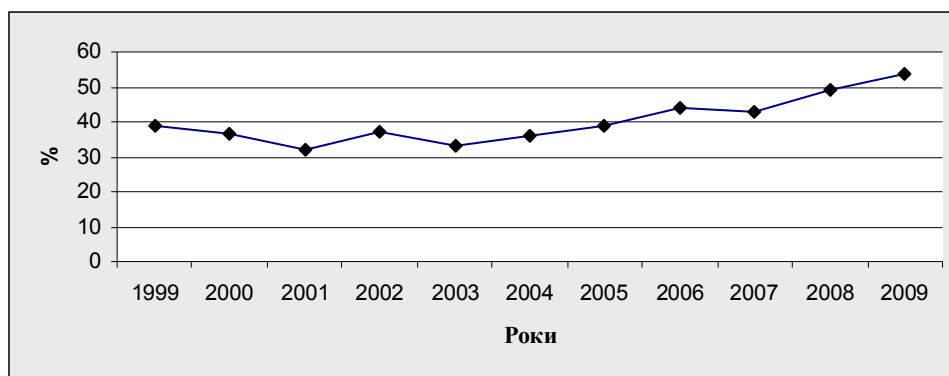

Рис. 1. Структура пенсійних систем європейських країн

Разом із тим, на відміну від пенсійної системи України, в європейських країнах значного поширення набули професійні пенсійні схеми, що характеризуються наявністю зв'язку з професійною діяльністю особи. Професійною системою пенсійного забезпечення покривається пенсія 75 % населення в Данії, Нідерландах та Швеції, частина країн покривають 40-75 % (Бельгія, Німеччина, Ірландія, Кіпр, Великобританія), а

більшість країн мають покриття менше 20 % (Італія, Австрія, Франція, Іспанія, Фінляндія, Люксембург, Португалія, Польща) [8].

Протягом останніх років в Україні спостерігається тенденція до збільшення коефіцієнту заміщення (рис. 2), разом із тим, цей показник залишається значно нижчим від аналогічного показника країн ЄС.

Джерело:
Пенсійний фонд
України [9].

Рис. 2. Коефіцієнт заміщення (співвідношення середньої пенсії до середньої заробітної плати) в Україні

Варто зазначити, що в нашій країні в якості особливої, неформальної складової пенсійного забезпечення виділяють підтримку осіб похилого віку сім'єю (що частково регламентовано Сімейним кодексом України і визначається традиційним для України тісним зв'язком між батьками і дорослими дітьми), але враховуючи особливості

економічної ситуації в Україні, зокрема низький рівень оплати праці, високий рівень безробіття, врахування підтримки сім'ї у структурі доходів пенсіонера лише підвищить ризик бідності. В Україні рівень бідності за структурним критерієм становить 59,3 %, а визначальними факторами підвищення ризику бідності, серед інших, є

наявність у складі домогосподарств хоча б однієї особи старше 75 років та одночасно хоча б однієї дитини та однієї чи більше дорослих осіб пенсійного віку [10].

Відповідно до результатів вибіркового дослідження Державного комітету статистики України, проведеного

у 2006 р. (табл. 2), більше третини пенсіонерів відчували недостатність коштів на продукти харчування і лише 15 % осіб пенсійного віку має достатньо коштів для здійснення витрат на потреби медичного обслуговування.

Таблиця 2

Достатність доходу респондентів (пенсіонерів) для задоволення потреб, %

Відповідь респондентів	Стаття витрат					
	харчування	житло	медичне обслугов.	одяг	товари довгострок. користування	відпочинок
Більше, ніж достатньо	1,1	1,2	0,3	0,6	0,1	0,4
Достатньо	34,5	45,4	15,0	16,3	4,4	4,1
Трохи не вистачає	26,1	19,3	20,8	24,3	10,8	9,2
Недостатньо	35,5	31,0	59,8	53,4	78,2	75,3
Не можу визначитися	2,8	3,1	4,1	5,4	6,5	11,0

Така ситуація підтверджує важливість подальшого реформування пенсійної системи з посиленням впливу особи на процеси накопичення власного пенсійного капіталу, адже в сьогоденних умовах підвищення середнього рівня пенсій можливе лише шляхом збільшення ефективності використання фінансових ресурсів, що залучені у пенсійну систему. Фінансування першого рівня пенсійної системи України – солідарного компоненту, здійснюється за рахунок поточних надходжень до

Пенсійного фонду України. Страхові тарифи для роботодавців і найманих працівників на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні складають 33,2 % і 2 % відповідно. З рисунку 3 [11, с. 145] видно, що найвищий рівень загального тарифу, що діє в представлених європейських країнах, є меншим від аналогічного показника в Україні, окрім того спостерігається диспропорція у страхових тарифах для роботодавців і працівників.

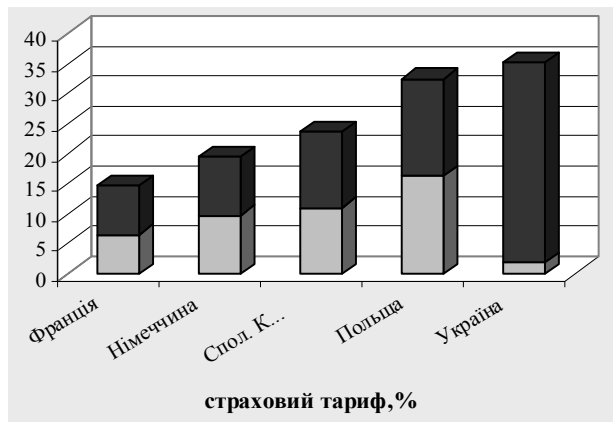

Рис. 3. Страхові тарифи для сплати внесків до пенсійного фонду в країнах ЄС, %

З іншого боку, навіть в умовах високих страхових тарифів, постійною є проблема дефіциту бюджету Пенсійного фонду, яку пов'язують, головним чином, із збільшенням демографічного навантаження і зменшенням кількості платників внесків на загальнообов'язкове державне соціальне

страхування. Для України характерними є загальноєвропейські демографічні тенденції і відповідно до прогнозів (табл. 3) [12], у майбутньому відбуватиметься погіршення демографічної ситуації, що призведе до подальшого зменшення співвідношення між кількістю платників внесків і пенсіонерів.

Таблиця 3

Демографічна ситуація в європейських країнах

Країна	Природній приріст, %		Щорічне зростання населення, %		Частка осіб старших 60 років, %					
	2000	2025	2000	2025	2000			2025 (прогноз)		
					Заг.	Чолов.	Жін.	Заг.	Чол.	Жін.
Велика Британія	0,1	0,0	0,4	0,2	20,4	8,8	11,2	27,4	12,5	14,9
Франція	0,4	0,0	0,5	0,1	20,5	8,6	11,9	28,4	12,4	16,0
Німеччина	-0,1	-0,5	0,1	-0,2	23,2	9,5	12,7	32,9	14,8	18,1
Італія	0,0	-0,5	0,3	-0,3	23,8	10,1	12,7	32,5	14,4	18,1

Таким чином, в майбутньому перший рівень пенсійної системи, що є традиційним для нашої країни не зможе виконувати фінансові зобов'язання перед пенсіонерами, і коефіцієнт заміщення буде знижуватись, тож необхідно терміново посилювати накопичувальний принцип, що змушує активізувати впровадження другого рівня пенсійної системи.

Проте, варто відзначити, що другий рівень пенсійної системи планується здійснити у вигляді обов'язкової накопичувальної системи, що буде відгалуженням від солідарного компоненту, отже обов'язковою умовою введення другого рівня є збалансування солідарного компоненту, що значно стримує процес пенсійного реформування.

Принципова відмінність накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування від існуючої моделі є індивідуалізація пенсійних накопичень в межах другого рівня, в результаті чого, особа набуває право отримувати пенсію, яку обчислюють з накопиченої суми внесків та інвестиційного доходу, що обліковані на персональному рахунку. Це дає змогу зменшити

залежність від пенсійної системи і більш активно впливати на розмір пенсійних накопичень.

Зазначимо, що найбільшу можливість активно впливати на умови накопичення пенсійних активів передбачено третім рівнем національної пенсійної системи – недержавним пенсійним забезпеченням. Третій рівень є фінансово незалежним від солідарного компоненту та загальнообов'язкової накопичувальної системи, тобто поряд із обов'язковою компонентою, в Україні створено організаційно-правові умови для здійснення добровільних пенсійних накопичень, що можуть бути реалізовані у вигляді заощаджень у фінансово-кредитних установах (банках, страхових компаніях, недержавних пенсійних фондах та ін.), а також професійних пенсійних фондах. Динаміка інвестиційного доходу недержавних пенсійних фондів протягом останніх років свідчить про стрімкий розвиток сфери недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Однак, рівень використання потенціалу цього інституту в Україні залишається досить низьким, про що свідчать дані таблиці 4 [13].

Таблиця 4

Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів

Показники недержавних пенсійних фондів	2006	2007	2008	Темпи приросту, %	
				2007/2006	2008/2007
Кількість учасників, тис. осіб	193	279	482,5	44,6	93,7
Загальні активи НПФ, млн грн	137	281	612,2	105,1	117,8
Пенсійні внески, млн грн	119,7	234,4	582,9	95,8	148,7
Пенсійні виплати, млн грн	4,0	9,1	27,3	127,5	115,4
Кількість осіб, що отримали/отримують пенсійні виплати, тис. осіб	3,9	5,5	10,9	41,0	98,2

Відмітимо, що за прогнозами в країнах ЄС частка недержавних пенсій у загальному обсязі пенсійних виплат має зрости до 33 % у 2020 р. Крім того, приблизно майже втричі (порівняно з 1998 р.) має збільшитись рівень охоплення населення недержавними пенсійними фондами (до 60 % у 2020 р.) та в шість разів – розмір активів недержавних пенсійних фондів (до 11,8 млрд євро в 2020 р.) [14].

Підсумовуючи вищезазначене, слід зробити висновок, що головною проблемою однорівневої системи пенсійного забезпечення, заснованої на засадах солідарності поколінь була залежність від державної пенсійної системи, що виявлялось у відсутності можливості моделювати структуру власного пенсійного капіталу, впливати на обсяги пенсійних накопичень, що визначатимуть пенсійні виплати в майбутньому. Зміна законодавства про пенсійне забезпечення відповідно до загальноєвропейських тенденцій трансформації соціальної сфери значно вплинула на солідарну систему пенсійного забезпечення в Україні.

Враховуючи характер проаналізованих змін у пенсійній системі в зв'язку з переходом до багаторівневості, необхідно відзначити, що головною зміною у солідарній системі є заміна поняття трудовий стаж на страховий стаж, тобто,

важливим буде саме сплата страхових внесків, а не лише наявність трудового стажу. В зв'язку з цим, необхідним є усвідомлення громадянами необхідності швидко адаптуватися до змін у пенсійному забезпеченні. Так, досвід європейських країн підтверджує, що збільшення залежності розміру пенсії від розміру заробітної плати, з якої сплачуються внески протягом трудового життя сприяє зміні ставлення до вибору форми зайнятості, режиму оплати праці, перебудові свідомості, що в Україні сприятиме:

1. Детінізації у сфері зайнятості і оплати праці. Тіньовий характер заробітної плати позбавляє людину можливості здійснювати платежі на потреби загальнообов'язкового державного пенсійного страхування або зменшує їх суму, знижуючи рівень майбутньої пенсії. Враховуючи досвід європейських країн, в Україні доцільним є запровадження більш рівномірного розподілу страхового тарифу для сплати внесків до пенсійного фонду між працівниками і роботодавцями.
2. Економічному стимулюванню підвищення рівня освіти, якості праці, кар'єрного зростання працівників. Соціально-економічний статус людини знаходиться в значній залежності від рівня освіти і характеру професійної діяльності, разом із тим, якісна освіта і високий рівень

трудового доходу перестають бути факторами захищеності, що діють лише протягом трудового життя особи, адже відповідно до умов нової пенсійної системи рівень пенсії прямо залежить від рівня заробітної плати впродовж життя.

- Продовженню періоду трудового життя особи вмотивоване підвищенням розміру пенсії в майбутньому. Відповідно до нового пенсійного законодавства, якщо людина відкладає вихід на пенсію на 5 років, в майбутньому розмір її пенсії підвищується більш ніж на 27 %, а відстрочка на 10 років збільшує пенсію на 85,32 %.

Окрім того, з'являється можливість моделювати структуру власного пенсійного капіталу, самостійно збільшуючи питому вагу тих компонентів в структурі пенсійних доходів, що приносять вищий коефіцієнт заміщення.

Зміна підходів до процесів накопичення пенсійного капіталу особливо важлива для населення працездатного віку, оскільки саме таких працівників реформування стосується найбільшим чином, адже пенсійне забезпечення це проблема довгострокового періоду.

До того ж, реформована пенсійна система враховує інтереси роботодавців (податкові пільги, зменшення плинності кадрів, покращення іміджу підприємства і посилення мотивації персоналу) і створює потужне джерело внутрішніх інвестиційних ресурсів як для конкретного підприємства, так і для економіки країни в цілому.

Висновки.

Отже, основним у пенсійному забезпеченні європейських країн є чіткий розподіл елементів у структурі пенсійних систем за призначенням: забезпечення гарантованого мінімального рівня життя або створення умов для досягнення рівня пенсії, що визначається виключно фінансовими

можливостями особи і не обмежується державою. Слід зазначити, що сучасні європейські пенсійні системи є державно-приватними, що підтверджує значущість ролі державного сектору в пенсійному забезпеченні. Проте, враховуючи сучасні демографічні тенденції, збільшення коефіцієнту заміщення (співвідношення середньої пенсії до середньої заробітної плати) можливе лише при використанні принципу страхування, що є основним у сфері приватного пенсійного забезпечення.

Ключовим елементом системи пенсійного забезпечення в Україні на даному етапі має залишатись солідарний компонент. Разом із тим, необхідним є активізація процесу переходу до принципу багаторівневості у пенсійному забезпеченні, що збільшить залежність розміру пенсії від реального страхового внеску особи протягом життя, індивідуалізує процес накопичення пенсійного капіталу, дозволить зменшити ризики пенсійного забезпечення шляхом диверсифікації. За таких умов розподільча складова пенсійної системи гарантуватиме пенсіонерам підтримку принаймні мінімального рівня життя, а накопичувальний компонент створює можливість досягти бажаного рівня життя, що відповідає сучасним принципам побудови пенсійних систем у європейських країнах.

Ефективне використання можливостей реформованої пенсійної системи здійснюється лише через усвідомлення громадянами необхідності індивідуального управління, регулювання і контролю за процесом накопичення власних пенсійних активів.

Подальші дослідження реформування пенсійної системи України необхідно спрямувати на теоретичне і практичне обґрунтування введення державної накопичувальної системи з урахуванням європейського досвіду функціонування багаторівневих пенсійних систем.

ЛІТЕРАТУРА

- Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- Кір'ян Т. Підвищення стимулюючої ролі пенсійної системи в Україні // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 8. – С. 15-20.
- Гнибіденко І.Ф. Наукові підходи до реформування пенсійної системи в Україні та країнах ЄС // Проблеми науки. – 2008. – № 4. – С. 30-37.
- Зеленко В.А. Сучасні пенсійні системи країн пострадянського простору і досвід України // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 8 (86). – С. 159-166.
- Мельников С.А. Розвиток системи пенсійного страхування України в контексті інформаційної економіки // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 5 (83). – С. 231-237.
- Уайхауз Э. Пенсионная панорама. – М.: Весь Мир, 2008. – С. 74, 77, 95, 125.
- Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
- Представництво Європейської Комісії в Україні та Білорусі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/news/30022.html>.
- Огляд світового досвіду запровадження пенсійних реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=94986&cat_id=99092.
- Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – С. 130-131.
- Скрипник А.В., Ліхтенштейн Л.А. Фінансові ризики в контексті пенсійної реформи // Фінанси України. – 2007. – № 2. – С. 138-152.

12. Robert Raeside, Hafiz T.A. Khan. The Ageing Scottish Population: Trends, Consequences, Responses Canadian [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.canpopsoc.org/journal/CSPv35n2p291.pdf>.
13. Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/pidsumky_NPF_2008.pdf
14. Котляр Д. Недержавне пенсійне забезпечення в ЄС: корисний досвід та можливі висновки для України [Електронний ресурс] // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2002. – № 4. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=135&iar_id=126&as=2.

Рецензенти: Семенов В.Ф., д.е.н., професор;
Негудихата К.Л., к.е.н., доцент.

© Норд Г.Л., Черненко К.П., 2010

Дата надходження статті до редколегії 23.11.2009 р.